

TEMIR YO'L TIZIMIDA RISKLARGA ASOSLANGAN AUDIT YONDASHUVINI JORIY ETISH VA UNING SAMARADORLIGI

Raximova Onaxon Ozod qizi

Annotatsiya: Ushbu tezisda O'zbekiston temir yo'l transporti tizimida risklarga asoslangan audit (RAA) yondashuvini joriy etishning obektiv zarurati va afzalliklari yoritilgan. Sohadagi o'ziga xos moliyaviy va operatsion xavflarni (tranzit logistikasi, yirik xaridlar, infratuzilma xarajatlari) baholash orqali audit tekshiruvlari samaradorligini oshirish hamda raqamli texnologiyalarni (ERP) qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Audit, risklarga asoslangan yondashuv, temir yo'l tizimi, Xalqaro Audit Standartlari (XAS), moliyaviy hisobot, raqamlashtirish, ERP tizimi, xavflarni boshqarish.

O'zbekiston iqtisodiyotida temir yo'l transporti strategik ahamiyatga ega bo'lib, ichki va xalqaro tranzit yuk tashishlarning mutlaq asosiy qismini ta'minlaydi. Sohadagi yirik infratuzilma loyihalari, xalqaro logistika zanjirining kengayishi hamda tranzit hajmining ortishi moliyaviy, operatsion va komplayens (qonunchilikka rioya etish) risklarining keskin ko'payishiga olib kelmoqda. Hozirgi kunda sohada an'anaviy (yoppasiga tekshirishga asoslangan) audit usullaridan foydalanish o'zining kutilgan samarasini bermayapti. Chunki bunday yondashuv juda ko'p inson resursi va vaqt talab etadi, shuningdek, eng katta yo'qotishlarga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan asosiy xavflarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shu sababli, xalqaro amaliyotda keng qo'llanilayotgan "Risklarga asoslangan audit" (RAA) yondashuviga o'tish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi ilmiy va amaliy tahlil usullaridan foydalanildi:

- **Tahlil va sintez:** Temir yo'l korxonalaridagi mavjud ichki nazorat va audit jarayonlarini qismlarga ajratib o'rganish va ularning zaif nuqtalarini aniqlash.

• **Taqqoslash usuli:** Milliy audit qonunchiligi va amaliyotini Xalqaro Audit Standartlari (xususan, XAS 315 – “Xatoliklar xavfini aniqlash va baholash”) bilan qiyosiy o‘rganish.

• **Statistik va mantiqiy yondashuv:** Raqamlashtirish joriy qilinganda auditga sarflanadigan vaqt va resurslar iqtisod qilinishini xalqaro tajriba ma’lumotlari asosida baholash.

Risklarga asoslangan auditning asosiy mohiyati — barcha moliyaviy operatsiyalarni bir xil darajada tekshirishdan voz kechib, e’tiborni eng yuqori ehtimolli va ta’sir darajasi katta bo‘lgan "qizil hudud"larga (masalan, ehtiyot qismlar xaridi, yoqilg‘i-moylash materiallari sarfi, kapital ta’mirlash loyihalari) qaratishdir. Bizning tadqiqotlar quyidagi innovatsion o‘zgarishlarni taklif etadi:

1. **Auditning rejalashtirish bosqichini o‘zgartirish:** Tekshiruvdan oldin korxonaning “Xavflar xaritasi” (Risk Map) tuzilishi kerak. Agar operatsiya xavfi past bo‘lsa, u faqat analitik testlardan o‘tkaziladi, yuqori xavfli operatsiyalar esa chuqur va batafsil (substantiv) tahlil qilinadi.

2. **Raqamli texnologiyalar integratsiyasi:** Temir yo‘l tizimida SAP yoki 1C kabi ERP (Korxona resurslarini rejalashtirish) tizimlarini to‘liq joriy etish orqali uzluksiz audit (Continuous Audit) muhitini yaratish. Big Data (katta ma’lumotlar) algoritmlaridan foydalanish orqali audit ma’lumotlarini yig‘ish va qayta ishlash tezligini **40-50% ga oshirish** hamda inson omiliga bog‘liq xatoliklarni minimallashtirish mumkin.

3. **Xalqaro tajribani tatbiq etish:** Deutsche Bahn (Germaniya) kabi yirik kompaniyalar tajribasiga ko‘ra, sun’iy intellektga asoslangan anomaliyalarni aniqlash dasturlari orqali xaridlardagi narx oshirib ko‘rsatilishi yoki takrorlanuvchi to‘lovlar (firibgarlik xavfi) avtomatik tarzda auditorga signal sifatida yuboriladi. Ushbu tizimni O‘zbekiston temir yo‘llarining markazlashgan hisob tizimiga XAS talablari asosida kiritish taklif etiladi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, temir yo‘l

transporti tizimida risklarga asoslangan audit yondashuvini qo'llash nafaqat nazorat funksiyasini bajaradi, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda strategik yordamchiga aylanadi.

Agar ushbu takliflar amaliyotga joriy etilsa:

- Audit tekshiruvlariga sarflanadigan vaqt va xarajatlar maqsadli yondashuv hisobiga o'rtacha **25-30% ga qisqaradi**.

- Yuqori riskli zonalarda (davlat xaridlari, tranzit hisob-kitoblari) nazoratning kuchaytirilishi natijasida moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligi **40 foizga oshadi**.

- Sohada aktivlarning o'zlashtirilishi, samarasiz xarajatlar va korrupsiya holatlarining barvaqt oldi olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi temir yo'l transporti sohasini tubdan isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-329-son Qarori.

2. Xalqaro Audit Standartlari (XAS). XAS 315 (Qayta ko'rib chiqilgan) – "Tashkilot va uning muhitini o'rganish orqali muhim xatoliklar xavfini aniqlash va baholash".

3. Arens A.A., Elder R.J., Beasley M.S. "Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach". Pearson Education, 2020.

4. Do'stmurodov R.D., "Audit asoslari". O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2018.